XIZMATLAR SOHASI RIVOJLANISHINI HUDUDIY JIHATDAN BAHOLASH VA UNING AHOLI FAROVONLIGIGA TA'SIRINI ANIQLASH METODOLOGIYASI

Raximov Zafar Komilovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada xizmatlar sohasi rivojlanishini hududlar kesimida baholash va uning aholi farovonligiga ta'sirini aniqlashning bosqichma-bosqich metodologiyasi taklif etilgan. Metodologiya ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish, ularni normallashtirish, integral indeks hisoblash, hududlarni guruhlash hamda korrelyatsion-regression tahlil bosqichlarini o'z ichiga oladi. Metodologiya O'zbekistonning 14 ta hududi bo'yicha Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlarida aprobatsiya qilindi. Natijalar poytaxt va viloyatlar o'rtasida keskin tafovut mavjudligini hamda aholi jon boshiga xizmatlar hajmi va daromadlar o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik (r = 0,81–0,92) borligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: xizmatlar sohasi, hududiy baholash, integral indeks, min-max normallashtirish, variatsiya koeffitsiyenti, korrelyatsion-regression tahlil, aholi farovonligi, hududiy tabaqalanish.

KIRISH

Xizmatlar sohasi zamonaviy iqtisodiyotda bandlik, daromad va turmush sifatini belgilovchi asosiy tarmoqqa aylangan. Biroq uning rivojlanishi hududlar bo'yicha bir tekis kechmaydi: xizmatlar yirik shaharlarda, ayniqsa poytaxtda jamlanib, periferiya hududlarida esa sust rivojlanadi. Bu hol aholi farovonligidagi hududiy nomutanosiblikni kuchaytiradi.

O'zbekistonda hududlarni kompleks rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. «O'zbekiston — ***2026» strategiyasi [1] hamda 2026-yil 5-fevraldagi PQ-1-son qaror [2] hududlarni*** yangicha yondashuvlar asosida rivojlantirish orqali aholi daromadini oshirishni nazarda tutadi. Bunday siyosatni samarali amalga oshirish uchun hududlarda

xizmatlar sohasining holatini obyektiv baholash va uning farovonlikka ta’sirini miqdoriy o‘lchash imkonini beruvchi yagona metodologiya zarur.

Amaliyotda hududlar ko‘pincha faqat xizmatlarning mutlaq hajmi va o‘sish sur’ati bo‘yicha taqqoslanadi. Bu yondashuv aholi soni, xizmatlar tarkibi va ularning farovonlikka ta’sirini hisobga olmaydi. **Tadqiqotning maqsadi** — xizmatlar sohasi rivojlanishini hududiy baholash va uning aholi farovonligiga ta’sirini aniqlash metodologiyasini ishlab chiqish hamda uni amaliy ma’lumotlarda sinab ko‘rish.

Adabiyotlar sharhi. A. Fisher [3] va K. Klark [4] iqtisodiyot rivojlanishi bilan bandlik va ishlab chiqarishning uchlamchi, ya’ni xizmatlar sektoriga ko‘chishini asoslab bergan. G. Myurdal [5] «kumulyativ sababiyat» nazariyasida rivojlangan markazlar resurslarni o‘ziga tortib, hududiy tafovutni kuchaytirishini ko‘rsatgan. J. Uilyamson [6] esa hududiy tengsizlikni o‘lchash uchun aholi soni bilan tortilgan variatsiya koeffitsiyentini taklif qilgan. Integral indekslar tuzish metodikasi OECD va Yevropa Komissiyasining qo‘llanmasida [7], ko‘p o‘lchovli farovonlikni baholash esa S. Alkire va J. Foster [8] hamda BMT Taraqqiyot dasturining inson taraqqiyoti indeksi metodikasida [9] ishlab chiqilgan. Mazkur tadqiqot shu yondashuvlarni xizmatlar sohasini hududiy baholashga moslashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Taklif etilayotgan metodologiya besh bosqichdan iborat.

1-bosqich. Ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish. Xizmatlar sohasi rivojlanishi uch blok bo‘yicha baholanadi:

– *rivojlanish darajasi bloki* — aholi jon boshiga xizmatlar hajmi, xizmatlarning hudud yalpi qo‘shilgan qiymatidagi ulushi, xizmatlarning real o‘sish sur’ati;

– *tarkibiy blok* — ta’lim, sog‘liqni saqlash, axborot-kommunikatsiya va moliyaviy xizmatlarning umumiy hajmdagi ulushi;

– *ochiqlik va sifat bloki* — 1000 aholiga to‘g‘ri keladigan xizmat ko‘rsatish subyektlari soni, elektron davlat xizmatlaridan foydalanish darajasi, iste’molchilar qoniqish indeksi.

Aholi farovonligi esa aholi jon boshiga umumiy daromad, kambag‘allik darajasi va ko‘p o‘lchovli kambag‘allik ko‘rsatkichlari orqali ifodalanadi.

2-bosqich. Normallashtirish. Turli o‘lchov birliklaridagi ko‘rsatkichlarni taqqoslash uchun min-max usuli qo‘llaniladi:

$$x_{ij}^* = (x_{ij} - x_j\ min) / (x_j\ max - x_j\ min), \quad (1)$$

bu yerda x_{ij} — i-hududning j-ko‘rsatkichi. Salbiy yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlar (masalan, kambag‘allik darajasi) uchun ifoda teskari tartibda hisoblanadi. Keskin chetlangan qiymatlar (poytaxt) shkalani buzmasligi uchun alohida «markaz» toifasida ko‘rib chiqiladi.

3-bosqich. Integral indeksni hisoblash. Hududning xizmatlar sohasi rivojlanish indeksi ko‘rsatkichlarning tortilgan yig‘indisi sifatida aniqlanadi:

$$I_i = \Sigma\ w_j \cdot x_{ij}^*, \quad \Sigma\ w_j = 1, \quad (2)$$

bu yerda w_j — ko‘rsatkich vazni. Vaznlar teng taqsimlanishi, ekspert baholash yoki bosh komponentlar usuli yordamida aniqlanishi mumkin [7].

4-bosqich. Hududiy tabaqalanishni baholash va guruhlash. Tafovut darajasi ikki ko‘rsatkich bilan o‘lchanadi: eng yuqori va eng past qiymatlar nisbati ($Kd = x_{max} / x_{min}$) hamda variatsiya koeffitsiyenti ($V = \sigma / \bar{x} \cdot 100\%$). V 33 foizdan oshsa, to‘plam bir jinsli emas deb hisoblanadi. Hududlar indeks qiymati bo‘yicha uch guruhga ajratiladi: yuqori ($I_i \geq 0{,}7$), o‘rta ($0{,}4 \leq I_i < 0{,}7$) va past ($I_i < 0{,}4$).

5-bosqich. Farovonlikka ta’sirni aniqlash. Xizmatlar rivojlanishi va farovonlik o‘rtasidagi bog‘liqlik Pirson va Spirmen korrelyatsiya koeffitsiyentlari hamda juft regressiya modeli orqali baholanadi:

$$Y_i = a + b \cdot X_i + \varepsilon_i, \quad (3)$$

bu yerda Y_i — aholi jon boshiga daromad, X_i — jon boshiga xizmatlar hajmi yoki integral indeks. Ma’lumotlar bir necha yil uchun to‘plangach, pul o‘tkazmalari, sanoat ulushi kabi nazorat omillarini o‘z ichiga olgan panel regressiya modeliga o‘tish tavsiya etiladi.

Axborot bazasi. Aprobatsiya uchun Milliy statistika qo‘mitasining 2026-yil yanvar–iyul oylari uchun hududlar kesimida aholi jon boshiga bozor xizmatlari hajmi

[10] va 2025-yil uchun aholi jon boshiga umumiy daromadlar [11] ma’lumotlaridan foydalanildi. Hisob-kitoblar muallif tomonidan bajarildi.

NATIJALAR

2026-yil yanvar–iyul oylarida respublika bo‘yicha aholi jon boshiga bozor xizmatlari hajmi 20,9 mln so‘mni tashkil etdi. Metodologiyaning 1–4-bosqichlari asosida olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Hududlarda xizmatlar sohasining rivojlanish darajasi (2026-yil yanvar–iyul)

Hudud	Jon boshiga xizmatlar, mln so‘m	Respublika o‘rtachasiga nisbati	Normallashgan indeks (I_i)	Guruh
Toshkent shahri	104,0	4,98	—	Markaz
Navoiy viloyati	17,0	0,81	1,000	Yuqori
Toshkent viloyati	16,9	0,81	0,989	Yuqori
Buxoro viloyati	14,4	0,69	0,701	Yuqori
Xorazm viloyati	13,2	0,63	0,563	O‘rta
Namangan viloyati	12,9	0,62	0,529	O‘rta
Samarqand viloyati	12,8	0,61	0,517	O‘rta
Farg‘ona viloyati	12,3	0,59	0,460	O‘rta
Qoraqalpog‘iston Resp.	12,0	0,57	0,425	O‘rta
Sirdaryo viloyati	11,9	0,57	0,414	O‘rta
Andijon viloyati	11,5	0,55	0,368	Past
Jizzax viloyati	11,1	0,53	0,322	Past
Qashqadaryo viloyati	10,1	0,48	0,207	Past
Surxondaryo viloyati	8,3	0,40	0,000	Past
O‘zbekiston Respublikasi	**20,9**	**1,00**	**—**	**—**

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari. Indeks Toshkent shahrisiz 13 ta hudud bo‘yicha hisoblangan.

Toshkent shahrida ko‘rsatkich respublika o‘rtachasidan 4,98 barobar yuqori, qolgan barcha 13 ta hududda esa undan past. Eng yuqori va eng past qiymatlar nisbati (Toshkent shahri va Surxondaryo viloyati) Kd = 12,5 ni tashkil etdi. 14 ta hudud bo‘yicha variatsiya koeffitsiyenti 123,3 foiz bo‘lib, to‘plam o‘ta bir jinsli emasligini ko‘rsatadi. Toshkent shahri chiqarib tashlanganda Kd 2,0 ga, V esa 18,4 foizga tushadi. Demak, hududiy tabaqalanishning asosiy manbai poytaxt va qolgan hududlar o‘rtasidagi uzilishdir, viloyatlar o‘rtasidagi farq esa o‘rtacha darajada.

Guruhlash natijasiga ko‘ra, yuqori guruhga Navoiy, Toshkent va Buxoro viloyatlari, o‘rta guruhga Xorazm, Namangan, Samarqand, Farg‘ona, Sirdaryo viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasi, past guruhga esa Andijon, Jizzax, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari kirdi.

5-bosqich hududiy daromad ma’lumotlari e’lon qilingan 9 ta hudud bo‘yicha amalga oshirildi (2-jadval).

2-jadval

Aholi jon boshiga xizmatlar hajmi va daromadlar

Hudud	Jon boshiga xizmatlar (2026-y. I–VII), mln so‘m	Jon boshiga daromad (2025-y.), mln so‘m	Xizmatlar / daromad, %
Toshkent shahri	104,0	73,9	140,7
Navoiy viloyati	17,0	44,7	38,0
Buxoro viloyati	14,4	35,2	40,9
Xorazm viloyati	13,2	31,1	42,4
Andijon viloyati	11,5	26,3	43,7
Farg‘ona viloyati	12,3	24,6	50,0
Surxondaryo viloyati	8,3	22,6	36,7
Namangan viloyati	12,9	21,3	60,6

Qoraqalpog‘iston Resp.	12,0	20,7	58,0

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Korrelyatsion-regression tahlil natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Korrelyatsion-regression tahlil natijalari

Ko‘rsatkich	**9 ta hudud**	**8 ta hudud (Toshkent shahrisiz)**
Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	0,92	0,81
Determinatsiya koeffitsiyenti (R^2)	0,84	0,65
Spirmen rang korrelyatsiyasi (ρ)	0,78 (p = 0,013)	—
Regressiya koeffitsiyenti (b)	—	2,70

Manba: muallif hisob-kitoblari.

Toshkent shahrisiz 8 ta hudud bo‘yicha regressiya tenglamasi quyidagicha:

$$Y = -6{,}01 + 2{,}70 \cdot X, \quad R^2 = 0{,}65 \qquad (4)$$

Unga ko‘ra, aholi jon boshiga xizmatlar hajmi 1 mln so‘mga yuqori bo‘lgan hududlarda jon boshiga daromad o‘rtacha 2,7 mln so‘mga yuqori. Xizmatlarning daromadga nisbati Namangan viloyatida (60,6%) va Qoraqalpog‘istonda (58,0%) eng yuqori, Surxondaryo (36,7%) va Navoiy (38,0%) viloyatlarida esa eng past bo‘ldi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar G. Myurdal nazariyasini tasdiqlaydi: xizmatlar sohasi poytaxtda jamlanib, qolgan hududlardan keskin ajralib turibdi. Shu sababli Toshkent shahrini umumiy shkalaga kiritish viloyatlar o‘rtasidagi haqiqiy farqlarni «yashirib» qo‘yadi. Taklif etilgan metodologiyada poytaxtni alohida toifaga ajratish bu muammoni hal etadi va viloyatlarni o‘zaro obyektiv taqqoslash imkonini beradi.

Xizmatlar va daromadlar o‘rtasidagi kuchli bog‘liqlik (r = 0,81) xizmatlar sohasining farovonlik bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Biroq korrelyatsiya

sababiy bog‘liqlikni anglatmaydi: bog‘liqlik ikki yo‘nalishda ishlaydi, ya’ni xizmatlar bandlik va daromad yaratadi, yuqori daromad esa xizmatlarga talabni oshiradi. Bundan tashqari, pul o‘tkazmalarining aholi daromadlaridagi ulushi 2025-yilda 21 foizga yetgan, Farg‘ona viloyatida esa 32,5 foizni tashkil qilgan [11]. Bu omil nazorat qilinmasa, xizmatlarning ta’siri ortiqcha baholanishi mumkin. Shuning uchun 5-bosqichda panel regressiya modeliga o‘tish muhim ahamiyatga ega.

Xizmatlarning daromadga nisbati hududlar uchun turli xil siyosat choralari zarurligini ko‘rsatadi. Navoiy viloyatida daromad yuqori (44,7 mln so‘m), lekin xizmatlar unga nisbatan kam rivojlangan. Bu yerda qondirilmagan talab mavjud bo‘lib, xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini kengaytirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Surxondaryo viloyatida esa ham xizmatlar, ham daromad past bo‘lib, bu hudud kompleks qo‘llab-quvvatlashga muhtoj.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: xizmatlar va daromad ma’lumotlari turli davrlarga tegishli; daromad ma’lumotlari faqat 9 ta hudud uchun ochiq e’lon qilingan; aprobatsiyada ko‘rsatkichlar tizimining faqat bitta ko‘rsatkichi ishlatildi. To‘liq metodologiyani qo‘llash uchun tarkibiy va sifat bloklari bo‘yicha hududiy statistikani kengaytirish, xususan, xizmatlar sifatidan qoniqish bo‘yicha muntazam so‘rovnomalar o‘tkazish talab etiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar olindi:

1. Xizmatlar sohasini hududiy baholash uchun ko‘rsatkichlar tizimi, normallashtirish, integral indeks, guruhlash va korrelyatsion-regression tahlildan iborat besh bosqichli metodologiya taklif etildi. U hududlarni nafaqat xizmatlar hajmi, balki tarkibi, ochiqligi va farovonlikka ta’siri bo‘yicha ham baholash imkonini beradi.

2. Aprobatsiya O‘zbekistonda xizmatlar sohasida kuchli hududiy tabaqalanish mavjudligini ko‘rsatdi (Kd = 12,5; V = 123,3%). Uning asosiy manbai poytaxt va viloyatlar o‘rtasidagi uzilishdir.

3. Aholi jon boshiga xizmatlar hajmi va daromadlar o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik aniqlandi (r = 0,81–0,92). Bu xizmatlar sohasini rivojlantirish hududlarda farovonlikni oshirishning muhim omili ekanini tasdiqlaydi.

4. Metodologiya asosida hududlarni guruhlash tabaqalashtirilgan siyosat yuritish imkonini beradi. Past guruhdagi hududlarda xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini rivojlantirishga imtiyozlar yo‘naltirish, daromadi yuqori, ammo xizmatlar sust rivojlangan hududlarda esa xususiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadga muvofiq.

Taklif etilgan metodologiyani hokimliklar va vazirliklar faoliyatini baholashda hamda hududiy dasturlarni ishlab chiqishda qo‘llash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son «“O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi PQ-49-son «2026-yilda hududlarni yangicha yondashuvlar asosida rivojlantirish orqali aholi daromadini oshirish, barqaror ish o‘rinlarini yaratish hamda kambag‘allikni qisqartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.

3. Fisher A.G.B. Production, Primary, Secondary and Tertiary // Economic Record. 1939. Vol. 15, No. 1. P. 24–38.

4. Clark C. The Conditions of Economic Progress. — London: Macmillan, 1940. — 504 p.

5. Myrdal G. Economic Theory and Under-developed Regions. — London: Duckworth, 1957. — 168 p.

6. Williamson J.G. Regional Inequality and the Process of National Development // Economic Development and Cultural Change. 1965. Vol. 13, No. 4. P. 1–84.

7. OECD, JRC. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. — Paris: OECD Publishing, 2008. — 158 p.

8. Alkire S., Foster J. Counting and Multidimensional Poverty Measurement // Journal of Public Economics. 2011. Vol. 95, No. 7–8. P. 476–487.

9. UNDP. Human Development Report: Technical Notes. — New York: UNDP, 2024.

10. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining asosiy ko‘rsatkichlari (2026-yil yanvar–iyul). — Toshkent, 2026. — www.stat.uz

11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Aholi daromadlari (2025-yil yanvar–dekabr). — Toshkent, 2026. — www.stat.uz